

М. Ю. БУРДІН

Михайло Юрійович Бурдін, кандидат юридичних наук, доцент Харківського національного університету внутрішніх справ

КОМПЛЕКТУВАННЯ ШТАТУ СУДОВИХ СЛІДЧИХ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1860–1865 рр.)

З отриманням незалежності розпочався складний процес розбудови правової держави в Україні. Проголошення нашою країною курсу на інтеграцію у європейську спільноту та впровадження стандартів Євросоюзу зумовило необхідність докорінних реформ усіх галузей суспільно-політичного життя. Серед низки реформ державно-правової системи, найважливішою є перебудова судових та правоохоронних органів, оскільки саме вони гарантують та захищають права та свободи громадян. Разом з тим, у більшості випадків реформування органів влади сприймається як пересічними громадянами, так і можновладцями лише як зміна організаційної структури бюрократичного апарату. У зв'язку з цим висловлюються пропозиції про заміну не організаційної структури та принципів діяльності правоохоронних органів, а саме особового складу – безпосередньо, наприклад, працівників міліції, при цьому ставлячи за позитивний приклад досвід Грузії. Інші пропонують проведення глобальної переатестації працівників правоохоронних органів за прикладом Росії. Таким чином, проблема комплектування лав правоохоронців кваліфікованими кадрами залишається вкрай актуальною.

Використання іноземного досвіду, безперечно, є корисним, але не менш корисним та доцільним є вивчення та врахування вітчизняного історичного досвіду. У цьому контексті важливим як з науково-практичної точки зору, так і пізнавального моменту є заходи уряду Російської імперії щодо комплектування персоналу судових слідчих в Україні в першій половині 60-х років XIX ст. До цього питання зверталися у своїх роботах як дореволюційні вчені та юристи-практики А. Ф. Коні, М. І. Стояновський, П. В. Макалінський, А. О. Соколов, М. В. Муравйов, так і радянські дослідники – Б. В. Віленський, С. М. Казанцев, М. Г. Коротких. Серед праць сучасних дослідників слід відмітити праці О. Н. Ярмиша, Г. О. Волчкової, О. Г. Мамонтова. Разом з тим проблема формування корпусу судових слідчих в українських губерніях розглядалася в науковій літературі дещо фрагментарно.

Метою статті є визначення підходів та характеристика мотивації урядових кіл Російської імперії у вирішенні проблеми кадрового комплектування органів досудового слідства в Україні на перших етапах функціонування слідчого апарату.

З підписанням 8 червня 1860 р. Олександром II «Установлення судових слідчих», «Наказу судовим слідчим» та «Наказу поліції про провадження дізнання в подіях, що можуть являти собою злочини або проступки» в Російській імперії був утворений принципово новий орган, до обов'язків якого входило проведення досудового слідства – судові слідчі.

Реалізація планів уряду щодо відокремлення слідчої частини від поліції розпочалася негайно. Вже 26 липня 1860 р. Міністерство юстиції своїм циркуляром встановлювало порядок призначення осіб на посади судових слідчих. Місцеві губернатори на посади виконуючих обов'язки судових слідчих мали призначати осіб, які відповідали освітньо-кваліфікаційним вимогам, зазначеним у ст. 3 Установлення судових слідчих¹. Для зазначених осіб встановлювався випробувальний строк у 6 місяців, після закінчення якого начальники губерній мали виходити з клопотаннями про призначення судових слідчих. Крім цього, після закінчення піврічного строку губернатори повинні були подати міністру юстиції пропозиції щодо необхідності збільшення кількості судових слідчих та переміщення слідчих чиновників з одного повіту до іншого. Начальникам губерній були розіслані відповідні інструкції.

З метою уникнення різночитань губернаторам також були розіслані правила, якими Міністерство юстиції повинно було керуватися при розгляді клопотань начальників губерній щодо призначення осіб на посади судових слідчих. Місцева адміністрація була попереджена, що в разі невідповідності вимогам зазначених правил, клопотання про призначення будуть повертатися без затвердження осіб на посадах. Водночас начальникам губерній (за погодженням із губернським прокурором) було надано право звільняти осіб, що

виконують обов'язки судових слідчих, які були призначені губернатором, але виявилися «неблагонадійними»².

Перші призначення осіб виконуючими обов'язки судових слідчих розпочалися в серпні 1860 р. Заміщення посад судових слідчих йшло дуже повільно. Насамперед призначалися слідчі в губернських містах, а згодом – у повітах. Показовою є ситуація з призначеннями в Подільській губернії – більшість судових слідчих була призначена у лютому-червні 1861 р. та пізніше (зокрема у Проскурівському повіті – 12 січня 1862 р.), хоча судові слідчі у Кам'янець-Подільську були призначені ще в грудні 1860 р.^{3, 4}.

Посади судових слідчих у містах вважалися більш престижними, ніж на периферії. Так, у своєму рапорті про переведення до Харківської губернії слідчий Могильовського повітового суду Подільської губернії Федір Пясецький підкреслює, що бажає служити саме в місті Харкові⁵. Бажання служити судовими слідчими саме в місті Харкові також висловили вчитель Гераклітов та поміщик Куп'янського повіту Катрухін у своїх клопотаннях про прийняття на службу^{6, 7}.

Напружена ситуація з кадрами склалася у повітах. На розпорядження начальника Харківської губернії О. П. Ахматова від 30 листопада 1860 р. про надання пропозицій щодо збільшення кількості слідчих харківський губернський прокурор 27 травня 1861 р. доповідав: «Надати пропозиції немає можливості, оскільки: а) у багатьох повітах судові слідчі ще не призначені та б) найбільша кількість справ розслідується по м. Харкову»⁸.

Кадровий склад слідчих був різноманітним. До утворених посад потягнулися особи різних прошарків суспільства, які перебували на різних сходинках службових сходів різних відомств, та приватні особи. Секретарі повітових судів, діловоди, чини поліції, вчителі, військовослужбовці, поміщики, студенти висловлювали бажання присвятити себе пошукам істини. У більшості випадків начальство губерній прагнуло дотримуватися вимог, що пред'являлися до кандидатів на посади судових слідчих, особливо стосовно освітнього рівня.

У разі намагання особи перейти на службу з іншого відомства обов'язковою була згода начальства, крім цього, губернатор вимагав характеристику з колишнього місця служби кандидата. Цікавим прикладом є листування харківського губернатора з Департаментом міністерства народної освіти щодо надання дозволу вчителю В. Ф. Гераклітову вступити на службу в якості слідчого в 1862 р. У результаті Гераклітову було надано відповідь про необхідність спочатку звільнитися зі служби в Міністерстві народної освіти, а потім подавати відповідне клопотання⁹. Проте в списках чинів Міністерства юстиції за 1866 р. ми знаходимо Гераклітова Володимира Федоровича виконуючим обов'язки судового слідчого 1-ї дільниці Зміївського повіту Харківської губернії з 1863 р. (пізніше про нього буде писати у своїх спогадах А. Ф. Коні)^{10, 11}.

Приватні особи виступали як протеже провідників повітового дворянства, які клопоталися перед адміністрацією, однак ці рекомендації не були запорукою успішного призначення.

При призначенні судових слідчих вимагалася згода прокурора, що ставило майбутніх слідчих у залежність, зокрема, від особистих симпатій та антипатій адміністрації. Так, у серпні 1860 р. начальником Харківської губернії І. Д. Лужиным на посаду судового слідчого був призначений О. М. Чугаєв – колишній пристав поліцейської частини. Це призначення було опротестоване харківським губернським прокурором Е. О. Флукі на підставі того, що під час служби в поліції при проведенні формального слідства О. М. Чугаєв учинив повальний обшук із суттєвими порушеннями судочинства, але протест прокурора був проігнорований. 15 січня 1862 р. новий губернатор – О. П. Ахматов – під час перепризначення звільняє Чугаєва з посади слідчого. У серпні 1862 р. Чугаєв подає на ім'я тимчасового начальника губернії О. П. Жданова клопотання про поновлення його на службі. Після отримання позитивних характеристик від Харківської палати кримінального суду («...Чугаєв належить до числа найбільш сумлінних судових слідчих Харківської губернії...»), Чугаєв був призначений у 1863 р. судовим слідчим 1-ї дільниці Сумського повітового суду¹². Цікаво, що в останньому випадку губернський прокурор повністю погодився з наданою судом характеристикою¹³.

Формування слідчого корпусу в українських губерніях проходило протягом 1860–1865 років. На момент прийняття Судових статутів 1864 р. більшість посад судових слідчих були заміщені або призначеними на посади особами, або особами, виконуючими обов'язки судових слідчих.

Якісний склад судових слідчих у окремих губерніях був неоднорідним. Показовим є стан особового складу слідчих у 1866 р. під час роботи комісії зі збору судово-статистичних відомостей для введення в дію Судових статутів.

Так, по Катеринославській губернії з 27 судових слідчих 13 мали досвід роботи в судовому відомстві, більшість були призначені у 1861–1862 рр. і мали переважно університетську освіту¹⁴.

Із 32 слідчих Полтавської губернії 24 до призначення на посади працювали в судових установах, більшість були призначено у 1860–1862 рр., але університетську освіту мали лише 18 осіб, інші були випускниками повітових училищ та губернських гімназій¹⁵.

У Таврійській губернії з-поміж 20 судових слідчих 11 мали досвід роботи по міністерству юстиції, переважна більшість мали університетську освіту та були призначені в 1861–1862 рр.¹⁶.

Випускники імператорського Харківського університету обіймали більшість посад слідчих Харківської губернії, з 22 посад 10 були укомплектовані працівниками з практичним досвідом роботи¹⁷.

З-поміж 16 судових слідчих Херсонської губернії лише 3 мали досвід роботи в судових установах, більшість були призначені в 1863–1864 рр. Серед судових слідчих цієї губернії переважали випускники Одеського Рішельєвського ліцею (після 1862 р. – Імператорський Новоросійський університет)¹⁸.

Найбільш стабільна кадрова ситуація склалася в Чернігівській губернії, де більшість слідчих не змінювалися після призначення в 1860–1861 рр. Із 32 посад слідчих чиновників 15 мали досвід роботи в міністерстві юстиції до призначення. Переважали слідчі з університетською освітою, основну частину (15 осіб) становили випускники ніжинського Ліцею князя О. А. Безбородька¹⁹.

Губернії Правобережної України (за офіційною назвою Південно-Західний край) – Київська, Волинська та Подільська – перебували на особливому становищі. Це було пов'язано із зосередженням у поміщиків польського походження більшості земель даних губерній. Політика царського уряду була спрямована на «обрусіння» краю шляхом збільшення землеволодінь поміщиків російського походження, встановлення керованих органів місцевого управління, поширення російської мови, боротьби з католицизмом тощо²⁰.

Протягом 1860–1862 рр. на більшість посад судових слідчих у губерніях Правобережної України були призначені особи з-поміж місцевих чиновників. Призначення осіб відбувалося повільно, гостро постало питання нестачі кваліфікованих кадрів. Прикладом може слугувати звіт Палати кримінального суду Подільської губернії від 16 листопада 1862 р., в якому доповідалося, що «исключительное положение Подольской губернии, где с трудом можно найти лиц, имеющих условия для назначения судебными следователями (окончившие курс наук или известные опытною по судебной части), заставило назначить на эти должности лиц, которые не могут выполнить с успехом возложенные на судебных следователей обязанности»²¹.

Після придушення польського повстання 1863 р. у Правобережній Україні особливо виявилася нестача кваліфікованих фахівців у слідчих органах. Заборона обіймання посад за призначенням від уряду особами польського походження, які становили більшість дворянства в західних губерніях, на деякий час припинило існування джерела місцевих кваліфікованих кадрів. Поляки, раніше призначені на посади судових слідчих, мали бути звільнені зі служби. Цікаво, що однією з причин звільнення останніх була неможливість встановлення за ними контролю з боку жандармів (судові слідчі постійно перебували у службових роз'їздах по території дільниці). 24 листопада 1863 р. київський губернатор П. І. Гессе доповідав міністру внутрішніх справ: «Поляки на местах судебных следователей в нашем крае ни в каком случае не должны оставаться, тем более что они по служебной независимости своей представляют затруднение в том наблюдении, которое полиция может иметь в политическом отношении над другими чиновниками». Разом з тим, з метою подолання нестачі кадрів в міністерстві юстиції, П. І. Гессе вносив пропозицію: «Между тем, чиновники эти (судові слідчі польського походження. – М.Б.), по своему образованию и тщательному выбору их при определении, могли бы быть весьма полезны для службы в других губерниях, а потому исключить их со службы было бы несправедливо, и мне кажется, лучшее средство заменить их русскими, было бы перевести их в Великорусские губернии, а оттуда (на их места. – М.Б.) – русских. Перемена эта может быть сопряжена с неудобствами и затруднениями, да и вероятно, местное начальство губерний изберет для перевода худших следователей. Поэтому считаю, что лучше переводить судебных следователей польского происхождения в Великорусские губернии при открытии вакансий, а на их места назначать кандидатов на судебные должности, так продолжать до полной их замены русскими чиновниками»²².

Відповідно до Положень від 26 березня 1864 р. та від 22 травня 1864 р., заборонялося заміщення посад «що знаходилися в безпосередньому контакті з місцевим населенням Західних губерній» особами польського походження²³.

Уряд намагався докласти всіх зусиль щодо викорінення чиновників-поляків на місцях. У своєму листі міністру внутрішніх справ 13 березня 1864 р. київський, подільський та волинський генерал-губернатор М. М. Анненков клопотав: «Принять сколь можно безотлагательно меры к замещению во всем крае состоящих ныне в должностях начальников и гражданских чиновников из поляков католического вероисповедания – чиновниками православного и лютеранского происхождения, женатыми не на поляках». Перевагу при заміщенні посад передбачалося надавати православним та лютеранам, досвідченим, добросовісним, сімейним (крім одружених з поляками), здібним та благонадійним у політичному відношенні. Обов'язковою була особиста згода кандидата на посаду²⁴.

Зауважимо, що заходи уряду щодо звільнення слідчих-поляків завдали попередньому слідству більше збитків, ніж польське повстання. Голова Подільської цивільної палати В. В. Кудрявцев доповідав у 1865 р., що: «В 1863 и 1864 годах расстройство и беспорядка в Правительственных учреждениях Подольской губернии от бывшего польского мятежа не произошло... в одном только учреждении Судебных следователей было в 1864 году замедление в производстве дел, но не от мятежа, а вследствие других причин, именно: по случаю увольнения судебных следователей, католиков, назначения новых одновременно с увольнением прежних, замещением на эти должности более или менее неподготовленных, и наконец по случаю производства некоторыми судебными следователями следствий по политическим делам»²⁵.

Зазначені вище причини наклали свій відбиток на особовий склад слідчої частини губерній Правобережної України.

По Київській губернії із 42 слідчих лише 17 мали досвід роботи в судах. З-поміж слідчих, призначених у 1860–1861 рр. залишилося 10, чиновники, які обіймали інші 32 посади, були замінені в 1863–1864 рр. Більшість слідчих мала університетську освіту (зокрема, 22 випускники Імператорського університету Св. Володимира, м. Київ), 8 осіб закінчили гімназії та духовні училища²⁶.

У Волинській губернії після перепризначень 1863–1864 рр. залишилося 5 слідчих із 25, серед новопризначених слідчих 11 не мали вищої освіти (5 випускників духовних семінарій, 4 – училищ та гімназій, 1 випускник землемірного училища та 1 випускник Московського кадетського корпусу)²⁷.

Найбільш критична ситуація склалася в Подільській губернії, де з 24 слідчих чиновників залишилося 4 (із них слідчий 2-ї дільниці Брацлавського повіту С. Л. Ключовський служив у Міністерстві юстиції з 1825 року). Серед слідчих губернії лише 8 мали університетську освіту, а інші 16 були випускниками духовних семінарій та училищ²⁸.

Таким чином, особовий склад слідчих підрозділів губерній Південно-Західного краю був майже повністю замінений у 1863–1864 рр. чиновниками російського походження, при цьому нові слідчі мали низький освітній рівень. Політика царського уряду, спрямована на боротьбу з «польським елементом» та «обрушення» Західного краю поклала негативний відбиток на якісний склад слідчих органів і взагалі на проведення попереднього розслідування в кримінальних справах.

Останніми адміністративними одиницями, у яких були утворені посади судових слідчих стали градоначальства, де ці посади були утворені лише 20 червня 1865 р. у якості тимчасового заходу – до введення в дію Судових статутів (4 посади в Одесі та 1 у Керчі-Єнікале).

Протягом 1860–1861 рр. новий слідчий апарат українських губерній був, переважно, сформований. Проте в окремих місцевостях цей процес затягнувся через виключне становище губерній Правобережної України та особливий статус градоначальств.

Важливим чинником, що впливав на ефективність діяльності кримінальної юстиції, стало кадрове забезпечення органів поліції та попереднього слідства. Кандидати на посади судових слідчих переважно відповідали кваліфікаційним вимогам (наявність юридичної освіти, досвіду роботи тощо), що встановлювалися нормативними актами. Водночас особливості етнорелігійного складу населення Правобережної України, де значна кількість дворянського стану складалася з осіб польського походження, негативно налаштованих до Російської імперії, зумовили відповідну специфіку урядової політики на зазначеній території щодо формування судово-слідчого корпусу та поліцейського апарату. Як правило, зазначені органи комплектувалися чиновниками російського походження, які були провідниками русифікаторської політики царату.

¹ Учреждение судебных следователей // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2, Т. XXXV, отд. 1. – 1860. – № 35890.

² Отношение Министерства юстиции (IV отделение, следственный стол) Харьковскому военному губернатору от 06 августа 1861 г. // ДАХО. – Ф 3. – Оп. 200. – О.з. 240. – А.с. 15.

³ Рапорт Каменецкого уездного суда // ЦДІАК. – Ф 442. – Оп. 39. – О.з. 657. – А.с. 49–50.

⁴ Рапорт Проскуровского уездного суда // ЦДІАК. – Ф 442. – Оп. 39. – О.з. 657. – А.с. 83.

⁵ Рапорт судебного следователя Могилевского уездного суда Подольской губернии Федора Пясецкого от 22 апреля 1862 г. // ДАХО. – Ф 3. – Оп. 200. – О.з. 240. – А.с. 15.

⁶ Докладная записка о приеме на службу помещика Купянского уезда, отставного поручика Катрухина // ДАХО. – Ф 3. – Оп. 200. – О.з. 240. – А.с. 3.

⁷ Прошение о приеме на службу учителя Гераклитова // ДАХО. – Ф 3. – Оп. 200. – О.з. 240. – А.с. 84.

⁸ Отношение харьковского губернского прокурора начальнику Харьковской губернии Ахматову А. П от 27 мая 1861 // ДАХО. – Ф 3. – Оп. 200. – О.з. 240. – А.с. 10 зв.

⁹ Переписка начальника Харьковской губернии и Департамента народного просвещения // ДАХО. – Ф 3. – Оп. 200. – О.з. 240. – А.с. 88.

¹⁰ Кони А. Ф. Судебные следователи / А. Ф. Кони // Собрание починений в 8 т. – Т. 1. – М. : Юрид. лит., 1966. – С. 112.

¹¹ Список чинам правительствующего сената и министерства юстиции за 1866 год. – СПб. : Тип. Правит. Сената. – 1866. – С. 320.

¹² Отношение харьковской палаты уголовного суда начальнику Харьковской губернии // ДАХО. – Ф 3. – Оп. 200. – О.з. 240. – А.с. 77.

¹³ Отношение харьковского губернского прокурора начальнику Харьковской губернии // ДАХО. – Ф 3. – Оп. 200. – О.з. 240. – А.с. 79, 82.

¹⁴ Список чинам правительствующего сената и министерства юстиции за 1866 год. – СПб. : Тип. Правит. Сената. – 1866. – С. 178–183.

¹⁵ Там само. – С. 178–183.

¹⁶ Там само. – С. 293–297.

¹⁷ Там само. – С. 317–321.

¹⁸ Там само. – С. 321–325.

¹⁹ Там само. – С. 325–330.

²⁰ Бурдин М. Ю. Институт судебных следователей в Западном крае Российской империи в 60-х – 80-х гг. XIX ст. / М. Ю. Бурдин // Проблемы борьбы с преступностью и подготовки кадров для органов внутренних дел республики Беларусь : тез. докл. Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 30 июня 2010 г.) / М-во внутр. дел Респ. Беларусь, Акад. МВД ; под ред. В. Б. Шабанова. – Минск: Акад. МВД, 2010. – С. 199.

²¹ Мнение Подольской палаты уголовного суда о деятельности судебных следователей, о удобствах и неудобствах заключающихся при производстве ими следствий от 16.11.1862 г. // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 39. – О.з. 657. – А.с. 46–48.

²² Докладная записка киевского гражданского губернатора П. И. Гессе министру внутренних дел от 24 ноября 1863 года // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 813. – О.з. 682. – А.с.3–8 зв.

²³ Циркуляр министерства юстиции № 11450 от 21 июля 1885 г. // ЦДІАК. – Ф. 317. – Оп. 1. – О.з. 459. – А.с. 2.

²⁴ Докладная записка киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора министру внутренних дел от 13 марта 1864 года // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 626. – О.з. 550. – А.с. 6–11.

²⁵ Судебно-статистические сведения и соображения о введении судебной реформы по Подольской губернии // Судебно-статистические сведения и соображения о введении в действие судебных уставов 20-го ноября 1864 года (по 32 губерниям). – Ч. 2. – СПб. : Тип. Правит. Сената. – 1866. – С. 21.

²⁶ Список чинам правительствующего сената и министерства юстиции за 1866 год. – СПб. : Тип. Правит. Сената. – 1866. – С. 195–200.

²⁷ Там само. – С. 162–167.

²⁸ Там само. – С. 253–259.

Резюме

У статті розглянуті особливості комплектування штату судових слідчих в українських губерніях Російської імперії у першій половині 60-х років XIX ст. Визначені основні підходи та мотивація царської адміністрації при вирішенні питань підбору кадрів.

Ключові слова: судові слідчі, попереднє слідство, органи слідства, комплектування штату, Судова реформа, судові установи.

Резюме

В статье рассмотрены особенности комплектования штата судебных следователей в украинских губерниях Российской в первой половине 60-х гг. XIX ст. Охарактеризованы основные подходы и мотивация царской администрации при решении вопроса подбора кадров следственного аппарата.

Ключевые слова: судебные следователи, предварительное следствие, орган следствия, комплектование штатов, Судебная реформа, судебные учреждения.

Summary

The article considered features of completing state judicial investigators in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of 60th years of the nineteenth century. The basic approaches and motivation of the royal administration in matters of staffing.

Key words: inquiry, inquiry agencies, investigation agencies, staffing, Courts reform, courts agencies.

Отримано 28.11.2011